

АРХЕТИПИ ВИБОРУ У ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ ТА УКРАЇНСЬКА ПЕРСПЕКТИВА

Колесник О.С. Архетипи вибору у європейських народів та українська перспектива / О.С. Колесник // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема. – Чернігів, 1999. – С. 16 – 27.

З проблемою вибору людина зіткнулася на самому початку свого існування. Це підтверджується наявністю цієї теми в значній кількості важливих архетипів та міфологем, що є засадами світовідношення індивіда, нації та людства в цілому.

Людське мислення, схильне до створення цілісної та логічної картини світу, навіть за рахунок схематизації та спрощення, елімінації деталей та півтонів, описує всесвіт за допомогою бінарних опозицій. Вони виділяють з загальної нерозчленованої маси явищ довкілля та протиставляють одне одному найяскравіші та найконтрастніші елементи буття: Космос -- Хаос, верх -- низ, добро -- зло, темрява -- світло, свій -- чужий тощо. Цей варіант світовідношення не є чимось, що залишилося в далекому минулому. Адже і зараз діти, та і багато дорослих, оперують такими самими поняттями, не визнаючи півтонів між чорним та білим. Можна навіть зробити припущення, що чим менше людина знає про щось, тим категоричніші її судження, бо такий об'єкт підсвідомо і досить довільно, на підставі не завжди суттєвих ознак відноситься до якоїсь з цих категорій. І оцінюється вже не як конкретна і складна особистість, явище, ситуація, а як черговий вияв “добра” чи “зла”, “корисного” чи “небезпечного”.

Цікаво, що ці протилежності наближені і зв'язані в подібні пари самою своєю контрастністю, і тому існування однієї частини опозиції необхідно передбачає існування її протилежності, як існування сутності передбачає меон, те, що відрізняється від цієї сутності, і є тлом, на якому вона виділяє себе. Наочною ілюстрацією цих уявлень може служити відомий давнькитайський символ “Дао”, варіанти якого зараз широко використовуються в різноманітних емблемах і навіть товарних знаках, на зразок “Пепсі-коли”.

А сама наявність більш, ніж одного варіанта існування передбачає вибір ставлення до різноманітних можливостей, цілей та способів їх досягнення. Ця тема проходить крізь історію, починаючи ще до виникнення Homo Sapiens як виду, хоча лише з його появою вона підіймається на новий рівень.

АРХЕТИПИ ВИБОРУ В МІФОЛОГІЇ

Можна прослідкувати, як проблема вибору віддзеркалюється в архетипах, специфічних та спільних для різних етносів, зафіксованих у різноманітних типах пам'яток, як фольклорних (в широкому сенсі слова), так і авторських, що не поривають з традицією.

Герой -- центральний персонаж будь-якого вербального нарративу -- це син або нащадок божества та смертної людини. Інколи він діє за волею богів, але є набагато активнішим. Саме з того, що він обирає дії, ігноруючи можливість спокійного існування, і починається міф як такий. Ця активність сприяє формуванню надзвичайно сміливого, навіть нестямного, схильного до переоцінки власних сил характеру. Для здійснення подвигу він потребує надприродної сили, яку отримує від богів чи духів-помічників шляхом певного іспиту та ініціації, які можуть приймати форму переслідування, спроб позбавлення життя з боку бога, батька, царя, злих духів тощо. Герой діє за принципом:

“кожний виклик має бути прийнятий, кожна заборона - порушена”. І цей принцип є не зовнішньою настановою, а закономірним виявленням внутрішньої логіки характеру і, власне, тим, що і робить героя героєм.

Ілюстраціями можливостей реалізації двох (чи більше) варіантів вибору є історії про двійників, пов'язані з виділеним К.Г.Юнгом архетипом “Тіні”. Типовим прикладом є близнюкові міфи, де два практично ідентичних персонажі, первісно наділені рівними можливостями, обирають різні шляхи самореалізації і, відповідно, приходять до різних результатів; зокрема, можуть стати чи благодійником людства чи його злим генієм. В дуалістичних близнюкових міфах вони виступають як культурні герої, творці усього корисного та шкідливого, того, що асоціюється з добром та злом, днем та ніччю, життям та смертю тощо. Це Іоскеха і Тавіскарон у гуронів, Ен і Омоль у комі та багато інших, аж до богомільських уявлень про Бога та Сатанайла, які є творцями, відповідно, всього доброго і всього поганого. Досить часто зустрічаються міфи про конфлікт та боротьбу близнюків, аж до вбивства одним з них іншого, прикладом чого можуть бути Ромул та Рем. Цей архетип ідеального героя та його демонічного супротивника підсвідомо переноситься на реальних діячів, наприклад, політичних лідерів, та багато у чому визначає відношення до них. Це підтверджується тим, що у міфах дійсно можна знайти відображення давньої політичної історії. Так, в індійських міфах творець усього суцього Праджапаті створив “із дня” білих, доброзичливих богів-дева, а “із ночі” -- чорних лихих демонів-асурів. У спорідненій іранській традиції “Авести” деви -- це демони з пекла, а асури -- благі боги. Це відображує архаїчне протиставлення двох класів надприродних істот, одні з яких (дева) вважалися в період індоіранської спільноти покровителями індоаріїв, інші (ахури) -- іранців.

Тема двійників, яка була літературно розроблена такими авторами, як О.Уайлд та Р.Л.Стівенсон, тісно пов'язана з темою внутрішньої двоїстості та персоніфікації різних рівнів особистості (“Саме” Ніцше, тривірнева схема Фрейда та ще складніша система Юнга).

Для оволодіння силами власної підсвідомості, яка є водночас необмежено руйнівною та необмежено творчою, -- подібно до Хаосу, де відкриті всі можливості, -- варто прагнути хоча б наблизитись до її пізнання. Навряд чи людині дано вивчити безодню свого внутрішнього світу, але в її силах визнати факт його існування як сили, що суттєво впливає на поведінку людини, та хоча б деякі закони його буття. Це дозволить будувати відносини не за принципом підкорення (диктат сліпих, незрозумілих, непередбачуваних та алогічних сил підсвідомості, чи навпаки, цілеспрямована боротьба розуму та волі з стихійними спонуканнями, що загрожує психічними розладами), а за принципом взаємодії та самопізнання. Тут варто згадати сакраментальний вислів “пізнай самого себе” та той смисл, якій надавав йому Г.Сковорода.

Дуалізм людської особистості, (душа -- тіло, душа -- дух, Его -- Тінь, Я -- аніма/аніmus тощо) корелюють з різноманітними міфологічними, релігійними та філософськими уявленнями. Це яскраво відображено в китайських філософських системах з їх вже згаданим символом Дао, що має всеосяжний космічний зміст, в законі єдності та боротьби протилежностей в діалектичній системі Гегеля, а також у дуалістичних релігійних вченнях, мотиви яких частково перейшли до теософської концепції О.Блаватської.

До дуалістичних оповідей належать і близнюкові міфи особливого типу, в яких обидва брата виступають як позитивні герої, хоча іноді вони можуть мати різну сутність, наприклад, один з Діоскурів, Кастор, вважається смертним, другий -- Поллукс -- безсмертним. З темою двох товаришів, один з яких є “більш просвітленим”, ніж інший, співвідноситься популярний мотив чудесного супутника, того, хто втаємничує. При цьому можна побачити досить цікаві філософські та психологічні проблеми тонкої межі добра та зла. Виникають вони тому, що дії надприродного компаньона можуть здаватися навіть

праведній та мудрій людині абсурдними чи лихими. Наприклад, в Корані є розповідь про чудесного наставника Муси, якого ототожнюють з ал-Хадіром, вчинки якого викликають у Муси нерозуміння та обурення. Але потім смисл цих дій з'ясовується. Ал-Хадір зіпсував човен бідних людей, щоб цей човен не конфіскував лихий правитель. Полагодив поганим людям поламану стіну, бо в цій стіні був схований клад, що повинен потрапити до рук сиріт, коли ті підростуть. Вбив хлопчика, бо той виросте віровідступником, який введе у гріх своїх батьків. Таким чином, людина не може знати наслідки своїх дій, бо не має повної інформації про всі обставини, і може лише сподіватися, що її дії співпадають з божественним задумом.

У християнстві дуалістичні течії визнають двох рівноправних творців світу -- Бога та Сатану, чи Сатанаїла. Елементи дуалістичного розуміння процесу космогонії відомі і в слов'янських землях, у чому дослідники вбачають вплив іранської міфології. Подібні міфи зберіглися в українців, росіян та болгарів аж до 20 ст. Згідно з ними, Сатана -- це мешканець первісного океану, найчастіше у вигляді водоплавного птаха, що має безліч паралелей в міфологіях народів Півночі та індіанців. У деяких переказах Бог створює Сатану зі своєї тіні (пряма аналогія з концепцією Юнга!). Бог наказує йому пірнути за землею; іноді Сатана сам пропонує створити землю. Сатана тричі пірнає, і лише назвавши Боже ім'я, дістає землю, сховавши частину у роті. Бог творить землю, яка починає рости на морі і в роті Сатани, той випльовує її, і з неї виникають гори. Найархаїчніший варіант дуалістичного переказу уявляє Саваофа у вигляді білого гоголя, Сатану -- у вигляді чорного, що може бути порівняно з образами Білобога та Чорнобога.

Подібні уявлення на зразок павликанства, богомільства, існували в різні часи у багатьох країнах і зазнавали переслідувань офіційної церкви як ересі. Незвичне прочитання відомої теми можна знайти у гностиків: оскільки знання -- це благо, то те, що Адам та Єва скуштували плод пізнання, було з їх боку вірним вибором, а змії постає мудрим радником і носієм добра.

Більш класичні напрямки християнства акцентують увагу на іншому аспекті вибору -- обранні людиною свого життя та долі в цьому та небесному світі. Це можна розглядати і як мотив вибору, чию сторону прийняти у всесвітній битві. Мотив цей не є специфічним для християнства. Так, наприклад, у германо-скандинавській традиції своїм життям та смертю людина обирає, чи буде вона разом з богами захищати цей світ, чи, разом з демонами -- руйнувати його. Воїнів, які загинули зі зброєю у руках, валькірії несли до Вальхали, де ті проводили час у пирах, двобоях та боротьбі з силами зла. Всі інші після смерті потрапляли у Хель, темне та безрадісне місце. Під час останньої битви, Рагнарьоку, ейхерії Вальхали разом з богами будуть боротися проти демонів, що прагнуть зруйнувати світ. Мерці з Хель, безтямні та покірні, будуть підтримувати зло.

Практично кожна земна битва сприймалася як відображення космічного двобою, але особливе відображення, таке, що має можливість впливати на свій оригінал. А хіба зараз люди -- незалежно від їх релігії -- позабули, що таке "священна війна"? Це первісне уявлення зберіглося до наших часів, і не як курйоз, а як страшна сила, яка може стати вирішальним чинником глобальних історичних подій. Адже, як доводив Юнг, фашизм був аж ніяк не ідеєю, бо апелював зовсім не до розуму, а чимось на зразок релігії, що активізувала властивий певним народам архетип. І якщо бог (паганський) -- це персоніфікація певних чинників колективного безсвідомого, тоді його існування є цілком реальним, і можна в прямому смислі сказати, що німці були заповнені Вотаном, богом війни, смерті, бурі та шаманської нестямності. І перемогти фашизм вдалося тільки тоді, коли йому протиставили інший архетип та іншу "священну війну". Недарма Сталін на початку війни в перший раз звернувся до народу як до "братів і сестер", а діяльність церкви в цей період не вважалася шкідливою, бо підтримувала бойовий дух.

Ідея всезагального зв'язку і взаємовпливу, на зразок сполучених посудин, є дуже давньою та універсальною. В тому чи іншому вигляді вона може бути знайдена у

різноманітних джерелах: від первісної формули “все є все” чи “все в усьому” до можливого висновку з теорії Платона про духовно-генетичну спорідненість усього суцього через споконвічну єдність ейдосів, та від закону Гермеса Трісмегіста “те, що нагорі, подібне до того, що внизу” до ідеї екзистенціалістів про те, що обираючи себе, ми обираємо і всіх інших і тому відповідаємо за все, що діється у світі. До речі, підтвердження цього зв'язку можна побачити і в сучасних дослідженнях про існування матеріальної сили думки. Так званий “ефект сотої мавпи” начебто доводить це, хоча ця тема ще залишається дискусійною. Суть його у тому, що коли певна кількість істот (умовно -- сто) сприймають новий спосіб поведінки, який був запроваджений певним “генієм”, то інші представники того ж виду автоматично засвоюють його, хоча їх нікому було навчити.

Дуже виразно думка про зв'язок усього живого та незбагненість причинно-наслідкових ланцюжків проілюстрована оповіданням Рея Бредбері, де мандрівники у часі, опинившись в первісному лісі, випадково вбили метелика, -- а повернувшись назад, виявили, що це призвело до великих та на перший погляд неадекватних змін: писемність була вже трохи не та, що раніше, а президентом їхньої країни стала інша людина.

Якщо кожний бій уявлявся як бій із силами світового зла, то участь у ньому -- була справою честі воїна. Підтвердженням цього можуть бути сотні історій - від давніх легенд до оповідей про сучасні події, які також мають тенденцію до перетворення на неоміфологію. Яскравим прикладом є оповідь про Дубленга О'Гартагана, який, хоча і був попередженим про свою загибель у наступній битві при Клонтарфі, не відмовився від участі у ній, незважаючи на обіцянки 200 років щасливого життя та любові богині.

Якщо ж провести свого рода секуляризацію мотиву, відкинувши сакралізоване значення битви, то ми виходимо на проблему вибору долі (власної та інших людей). Вибір тут визначається не тільки свідомими бажаннями та волею людини, але й закладеними на рівні підсвідомості настановами та, за Л.Гумільовим, наявністю чи відсутністю пасіонарності (ідея якої може бути проілюстрована притчею з “Капітанської дочки” Пушкіна -- краще прожити 30 років орлом ніж 300 -- вороном). Юнг веде мову про владу архетипу, який діє не на розум людини, а на безсвідоме, і може привести до явищ, цілком незрозумілих з позицій здорового глузду. Адже якщо битва вже не сакральна, не самоцінна, тут виникає інше, не релігійне, а суто моральне питання: вона має бути виправдана, і той, хто приєднується до бою, має знати, що саме він захищає, і що це може принести світові.

Дуже виразно проблема вибору постає у людських стосунках, -- від повсякденного, побутового рівня до соціальних, національних, конфесійних взаємодій державного та світового масштабів. Люди обирають друзів і ворогів, мету і шлях до неї, що не раз ставить перед кожною людиною проблему цілей та засобів, яку кожний вирішує на власний розсуд, у відповідності (чи всупереч) своїм ідеям та уявленням про добро. Чи не найдраматичнішого вибору може вимагати від людини кохання, яке часом стає причиною найгостріших конфліктів. Ця вічна і завжди актуальна тема була відображена в усіх видах мистецтва в усьому світі. Деякі шедеври стали своєрідними моделями -- як наприклад, відома в багатьох варіантах історія Трістана, котрий повинен обирати між коханням і відданістю королеві, а водночас є його близьким родичем; чи дуже поширений в кельтській міфології сюжет про чоловіка, що має обирати між безсмертям і коханням богині -- та любов'ю до родини і рідної країни. Саме ж кохання часто зображується як зовнішня сила, цілком незалежна від людини та її бажань, яка діє за волею долі -- так що навіть постріл навмання приводить героя до його судженої.

Такою ж передбаченою, присудженою може поставати і смерть, що типово, зокрема, для грецьких міфів, як в історіях Едіпа, який намагався уникнути своєї долі, Персея, що, як і було суджено, став причиною загибелі свого діда, та багатьох інших. В цих оповідах

кожний крок людини, який здається цілком вільним і навіть спрямованим на протидію Фатуму, насправді веде до запрограмованого кінця, і вся гідність людини може полягати хіба що в пізнанні та добровільному прийнятті своєї долі. Майже такий само фаталізм можна побачити в одному з оповідань О.Генрі, де автором подано два варіанти дій героя, які визначають різний розвиток подій -- але приводять до однакового трагічного фіналу.

Пізніше думка про обумовленість життя, смерті та потойбічної долі людини рішенням Бога набуває сили і в різних напрямках монотеїстичних конфесій, таких, наприклад, як кальвінізм. Це завжди викликає опір тієї частини людства, яка бажає відповідати за свої дії особисто і вважати свої успіхи і поразки саме власними, а не запрограмованими якоюсь невідомою силою. Вираз подібних настроїв можна побачити, зокрема, в словах М.Гумільова: "...несравненное право самому выбирать свою смерть". Доволі часто можна побачити різні компроміси між цими полярними точками зору. Наприклад, в історії "Смерть Кухуліна" герой стає жертвою і долі, і власного вибору, бо йому була надана можливість обирати один з двох варіантів свого життя -- довге та безславне чи коротке та героїчне. Аналогічний вибір постає перед Гераклом в грецькій традиції. Ця проблема - фаталізму і свободи -- і досі залишається такою, що не має однозначної відповіді, і є скоріше питанням віри, ніж логіки.

У фольклорі -- як і в житті -- відомі ситуації "вибору навпаки", коли людина із суб'єкту вибору перетворюється на об'єкт. У міфах та епосі різних народів відомі магичні предмети, чікими властивостями можуть скористатися лише ті, хто цього вартий -- каган, що варить їжу лише для сміливця, чи одяг, що личить лише шляхетному. Чи не найвиразнішим прикладом є чарівний меч короля Артура Екскалібур, а також інші легендарні мечі, які в тій же мірі обирають свого господаря, в якій той обирає собі гідну зброю. Тут ми бачимо наочну демонстрацію богообраності майбутнього правителя, бо лише той, хто вартий стати королем, може витягнути меч з каменю, куди той був встромлений за допомогою магії. Особливе значення меча у цій відповідальній справі може бути пов'язане з тим, що у Середні віки він вважався душею і честю лицаря, а причину цього, у свою чергу, можна вбачати в його ізоморфності хресту.

Аналогічна функція так званих "чудесних помічників" чарівної казки -- істот, які допомагають лише тим, хто цього заслуговує. Але тут перший хід належить людині, що опиняється перед дилемою -- вступити в контакт, надати допомогу, чи продовжити вирішення власних проблем. Важливо, що дії героя мають бути безкорисливими, позбавленими розрахунку на винагороду -- тобто народна мораль немов передбачає кантівський категоричний імператив.

Але навіть заслуживши нагороду, доволі часто її треба ще вибрати, а це складна справа, бо, як дуже добре відомо з практики, те, що видається благом може обернутись великим злом і навпаки -- згадаймо Мусу та аль-Хадіра. Тут немає загальних рецептів, хоча можна зробити деякі висновки щодо людських якостей, які цінувалися народом, та щодо своєрідної інвертованої логіки. Так, досить часто зустрічається такий сюжетний хід, як найменша нагорода, яка виявляється найбільшою, і навпаки; чи гаряче вугілля, що перетворюється на золото.

Якщо навіть відносно прості, на побутовому рівні, рішення, такі як бажання-замовлення Золотій риби, досить часто виявляються нелегкими і навіть надсильними для людини, то що вже казати про справи більш важливі для індивіда і цілого колективу. Виникає спокуса розділити відповідальність, а ще краще -- спертися на вищий авторитет. При цьому бажано, щоб волевиявлення цієї вищої сили було наочним і переконливим. Звідсі історії про різноманітні оракули, предмети, які не лише виявляють внутрішню вартість людини, але можуть проголошувати від імені Бога чи богів.

Насамперед це стосувалося обрання короля, який вважався не лише правителем, але і втіленням духу свого народу, його ідеальним представником та навіть містичним шлюбним партнером своєї країни, втіленої в образі богині. Відповідно до цього, правитель

мав бути досконалим духовно, фізично і правити “правдиво”, що було запорукою нормального функціонування суспільства та благоденства народу. Таким “інструментом”, що мав допомогти зробити це важливе рішення, в кельтській традиції були особливі коронаційні камені -- Ліа Файл в Ірландії та Камінь Скуна, нещодавно (у 1996 році) повернений до Шотландії, звідки він був у 1296 р вивезений і вмонтований в англійський королівський трон як символ домінування Англії і втрати Шотландією незалежності й претензій на самостійність. Цим каменям приписувалась здатність обирати короля, і не дивно, що й досі вони вважаються символами державності. З цією ж традицією пов'язана згадана вище історія про меч у камені.

До речі, і дотепер не тільки монархи, але і виборні представники влади в очах народу мають особливу ауру представників усієї нації, володарів долі, захисників країни, про що буде докладніше сказано далі.

Можна виділити декілька наочних символів вибору. Наприклад, двері чи ворота означають перебування на грані двох реальностей, можливість зробити крок, вступити до взаємодії зі світом, стати героєм -- чи залишитися в гомеостазі. Двері здатні слугувати і останнім вибором, якщо це ворота до мети, які можуть відкритися чи не відкритися перед шукачем. Або навпаки, сама людина може раптом не захотіти в них увійти, якщо в процесі пошуку її увлечення про мету зазнали трансформації.

Той, хто прийняв перший виклик, зустрічає наступні -- це можуть бути символічні ріка чи міст, які позначають грань двох світів -- людського, освоєного, безпечного та чужого, сповненого елементів первісного Хаосу, який треба упорядкувати та приєднати до Космосу. Але найчастіше це перехрестя -- те саме “роздоріжжя”, перед яким обов'язково опиняється фольклорний герой, як і кожен з нас. Усім відома формула “Направо підеш...” -- але проблема в тім, що далеко не завжди відомо, де право, де ліво у даній системі координат. Наприклад, поділ політичних партій на “ліві” та “праві” зараз здатний скоріше запаморочити людину, яка не дуже вникає в політику, ніж допомогти розібратися.

Ще складнішою модифікацією перехрестя (з долученням мотивів долі, випробування, смерті та перемоги над нею), є лабіринт.

Всі ці теми -- та багато інших -- зливаються у символі хреста, який є поширеним майже в усьому світі та набагато давніший за християнство. Це є те саме перехрестя, але у своєму найзагальнішому значенні єдності простору і часу; це є вибір між верхнім та нижнім світами, минулим та майбутнім; це є Бог, людина, центр світу, початок і кінець часу тощо.

І в цій майже безмежній символічності можна відшукати безліч змістів, -- так само, як можна відшукати більше варіантів вибору, ніж нам дано. Бо ми можемо створити ще один -- власний. Витязеві на роздоріжжі не обов'язково обирати один з проторених шляхів. Можна прокласти й свій.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ПІДСВІДОМОГО НА ВИБІР ДЕРЖАВНОГО ЛІДЕРА

Сьогодні, як і раніше, життя людини залишається міфологізованим, і це дуже яскраво видно на прикладі відношення до влади, яка концентрує навколо себе найголовніші архетипи.

Розбудову держави можна порівняти з процесом космогонії. Відповідно, вона потребує деміурга (буквально “той, хто творить для народу”), який гармонізує Хаос, безодню нерозчленованої матерії, що має необмежені творчі потенції та вміщує все необхідне для створення Космосу, але поряд з цим також і багато зайвого, що має бути витісненим за межі освоєної території.

Час, що настав безпосередньо за “творенням”, і в релігійних версіях створення світу, і в легендарних історіях заснування держави, звичайно описують як “Золотий вік”. Народна

свідомість має нахил до трансформації за міфологічним зразком навіть тих фактів, що мали місце відносно недавно. Звідси схильність до ідеалізації минулого, коли який-небудь відносно щасливий чи героїчний період історії починає набирати риси раю земного, а реальний видатний діяч постає як ідеальний правитель та втілення свого народу. Як приклади можна навести ідеалізацію Київської Русі, з підкресленням позитивних моментів та замовчуванням негативних явищ, а також історичні постаті на зразок Володимира Хрестителя, коли масова свідомість має справу вже не з реальною особистістю, а з міфологізованим персонажем, свого роду легендою. Ця ідеалізація може бути виправданою, бо саме вона, а не суворі факти, здатна підтримувати національну ідею і викликати у народі почуття гордості за своє минуле.

Акт творення мислиться прив'язаним до конкретного географічного пункту, який вважається за центр Ойкумени. Звісно, у кожного народу цей центр свій. Дуже вдало, якщо цей історичний та сакральний центр світу, “серце” землі, священне місто, об'єкт шанування, (що є не завжди усвідомленим орієнтиром для народу), співпадає з реальною столицею держави. У цьому відношенні Україні надзвичайно пощастило. Київ, “мати міст Руських”, місто з давньою історією, глибоко закорінене у свідомості українців. Більш того, масове паломництво до нього росіян у пошуках своєї історії, підтверджує його значення для всієї східноєвропейської цивілізації. Москва теж відповідає вимогам до “Серця” країни, хоча дещо менше з-за вторинності свого походження. А ось, наприклад, американці та австралійці з їх штучно створеними столицями, які не мають сакрального значення і не стали справжніми символами нації, позбавлені такої переваги. Їх патріотизм багато в чому базується на любові до “малої батьківщини” та на досить абстрактних почуттях, на зразок гордості за багатство та могутність своєї країни. А цього виявляється недостатньо. Саме цим пояснюється повага багатьох американців до старовини, якої не вистачає їх власній історії, та прагнення відвідати Велику Британію, яка і досі залишається для них чимось схожим на духовне джерело, без прилучення до якого неможливе розуміння власної цивілізації.

Столиця сприймалася -- і досі неусвідомлено сприймається -- як Axis Mundi, Вісь Світу, центр системи координат, точка відрахунку. Внаслідок свого домінування над пейзажем та наближеності до неба, одним з символів такого центру завжди була гора -- Меру, Олімп, Монсальват -- чи хоча б горб. Така гора у нас є -- це Печерський холм, розташований у старовинному центральному районі міста поруч з Лаврою, унікальним сакральним центром, відблиск аури якого падає і на її сусідів. Сама назва Печерського холма об'єднує ідеї піднесеності та печери -- надр землі, які водночас зберігають таємниці паганської мудрості та пов'язуються з християнськими святинами європейського значення.

Звідси можна зробити висновок, що і людина, чие життя пов'язане з сакралізованим місцем, та ще й таким, як “центр світу”, здається оповитою якоюсь особливою аурою. Влада завжди сприймалася як щось більше за суму повноважень та обов'язків, делегованих людьми якійсь окремій персоні для власної зручності та загального розквіту. Вождь отримує можливість розпоряджуватись долями, -- а в цьому вже є щось від божественності. Він отримує зв'язок з усією країною та її потенціалом. Він стає голосом свого народу та його захисником у відношеннях з іншими державами. В ньому вбачається щось від жерця, співбесідника богів (тому в давнину в багатьох країнах царі були одночасно і первосвящениками). Подібна містифікація і міфологізація позиції породжує вимоги, яким лідер повинен відповідати, щоб народ був морально вдоволений. І ці вимоги полягають не тільки, чи навіть не стільки в доброму виконанні безпосередніх політичних функцій.

Вождь є носієм ідеї свого народу, він сприймається як Мана-особистість, харизматичний лідер. Звісно, завжди було не так багато людей, що дійсно володіли відповідним духовним потенціалом. Тому ще в найдавніші часи була розроблена змальована К.Юнгом система створення персон, яка функціонує до наших днів. Суть її в

тому, що народ, який бажає делегувати владу, обирає більш-менш придатного кандидата, який, займаючи нову посаду -- скажімо, вождя чи шамана -- починає вести життя, що різко відокремлює його від маси. Тепер його життя жорстко регламентоване -- він повинен мешкати у визначеному домі, носити визначений одяг, їсти визначені страви, нести своєрідні повинності тощо. Припускається, що він тепер не такий, як усі і в духовній сфері.

Якщо вибір було зроблено вдало, то лідер, переймаючись почуттям власної винятковості, дійсно може надбати потрібні якості, що роблять його особистістю. Для успішного існування такої персони необхідна тайна, що оточує лідера і не дає знизити Мана-особистість до звичайного профанного рівня, розчинити гадані духовні досягнення в загальній масі. Звідси виникає безліч табу, що оточують вождя -- від найдавніших часів до наших днів, -- а також поняття образи величі.

Уся ця система "вирощування" лідера та його "підгинки" під персону виникла в первісному суспільстві. Але якщо її порівняти з сучасною політикою, то стане помітним практично повний збіг. Це не випадково, бо принцип деякої відстороненості довів свою функціональність. Якщо народ починає серйозно обговорювати хвороби свого лідера чи кількість его коханок, то це тривожний симптом. Нація, яка не довіряє своєму представникові, не вірить сама собі, і хоча людям завжди до вподоби сенсаційні викриття, які демонструють що й "великі" такі ж слабкі, як і кожний з маси, необхідно знати, де спинитися. Тому історії на зразок скандалу з Монікою Левінські ганебні для нації, яка довела тільки те, що її президент лише звичайний чоловік, і втратила ілюзію, необхідну для самоповаги.

Народ підсвідомо схильний до проєкції на свого лідера мало не усього пантеону: батька, захисника, громовержця, культурного героя -- подавця благ. Тому він готовий вибачити за почуття захищеності багато гріхів, якщо вони є наслідком сили, а не слабкості, як наприклад, авторитарний стиль керування тощо. Звісно, при цьому лідеру необхідна дійсна внутрішня енергія. Для культа особистості потрібна особистість. А що таке культ особистості, якщо не різновид релігії, яка створює нові міфи? Міфи ж немислимі без архетипів, які утворюють кістяк, котрий можна наповнювати відповідним змістом. Наприклад, слова "вождь та вчитель" -- викликають асоціацію з Мудрим стариком, одним з найсильніших першообразів. Часто використовувались давні та надзвичайно сильні уявлення про сім'ю -- "дедушка Ленин", "батько народів", тощо. Активовано навіть близнюковий міф, пов'язаний з вірою в особливу силу та обраність близнюків -- "Партия и Ленин -- близнецы-братья..."

Таким чином, лідер в очах народу повинен мати деякі властивості, що підіймають його над масою. Саме цю думку можна простежити в таких словах та поняттях, як боговибраність монарха, харизма лідера, билинне прозвання князя "Красне Сонечко". Тому такою непереможною є віра в "доброго царя", в чудесних заступників, котрі повинні навести у країні порядок (до речі, ось ще одне міфологічне поняття, яке до вподоби дуже багатьом, хоч мало хто може сказати про нього щось конкретне).

Але цар (як архетип) -- це не просто сильна особистість, на котру зручно перекласти відповідальність. Лідер -- особливо спадковий лідер -- як було сказано вище, є свого роду ідеальним представником народу, обличчям країни. Подібне уявлення віддзеркалене і в начебто неміфологічному афоризмі про те, що кожний народ має такий уряд, якого він заслуговує. Менталітет та особливості історичного розвитку -- відсутність монархічних традицій та схильність до демократичного, вічового управління -- роблять Україну менш чутливою до ідей єдиновладдя.

Однак одночасно з рисами винятковості, лідер має бути "своїм" -- зрозумілим, людиним, схожим на будь-якого з свого народу, бо чужинець викликає побоювання та нелюбов. Співчуття та співпереживання викликає історія "Попелюшки" -- "одного з нас", простого хлопця, який добився успіху. Але якщо він не має потрібних властивостей, чи

“зарозуміється”, він скоріше за все буде викритий як хам, що дірвався до влади, і може бути скинутий з Олімпу.

Великий плюс -- добре відоме прізвище, що демонструє спадкоємність поколінь. Та при цьому нащадку треба витримувати порівняння з предками. Непогано, якщо його активність буде дещо в іншому ключі, ніж у попередників.

Добре відома привабливість ідей дружної команди, сім’ї, щасливого шлюбу, гарних відносин з батьками та дітьми. Вважається, що добрий сім’янин і до країни буде відноситись по-батьківськи і по-хазяйськи. Крім того, захищений тил лідера натякає на спроможність, психічне здоров’я, відсутність прагнення до якоїсь компенсації та просто гарні людські якості.

Дружині правителя непогано бути на виду, скажімо, займатися благодійністю, та створювати приємне материнське враження. Ідеально, якщо вона зуміє зіграти роль втілення духу країни, богині-матері, але це дуже важка роль. Жінка-политик може використати архетип Великої Матері-Землі, гаранта родючості та щастя, яка має владу над природою, хранительки мудрості, захисниці, покровительки міст, Берегині. Однак і Мати має темний аспект -- це хаос, сліпе породження монстрів і таке ж сліпе руйнування.

Бажання позбутися відповідальності і звалити на когось невдачі запускає у дію механізм скинення кумирів. На жаль, частіше тут діє не реальна оцінка ситуації та бажання справедливості, а прагнення звеличити себе, вдаривши мертвого лева. Спрацьовує підсвідоме бажання загибелі героя. Однак справа не тільки в цьому. На маси впливають не усвідомлені міфологеми, такі як смерть того, хто не виправдав довіри та виявився негідним, чи принесення в жертву найціннішого, для того щоб відвести небезпеку від усієї країни. Від лідера підсвідомо чекають здатності принести себе в жертву своєму народові.

Двійник і протилежність героя -- “образ ворога”, який призваний бути тлом, щоб підкреслювати чесноти лідера та консолідувати народ. Ця гадана протилежність, “Тінь”, яка досить часто набирає демонічні риси, може знаходитись якщо не в теперішньому, то в минулому, що здається безпечнішим.

Особистість та імідж лідера можуть апелювати до різних архетипів. Перший варіант -- “батько”, мудрий старик, хранитель традицій. Другий -- “юнак”, герой, новатор. Добре, якщо лідер поєднує кращі риси обох типів та може грати ту роль, яку вимагає ситуація. Підсвідома недовіра до чужинців все ще сильна, тому “іноходець”, особливо якщо він не зовсім вдало справляється з роллю, може викликати етнічні конфлікти. Однак чужинець, якій несе потенційну загрозу змін, і навіть руйнування, може виявитись потрібним у ситуації, яка вимагає хірургії, а не паліативу.

Інформація, яку ми отримуємо за допомогою читання, вторинна. Тому для виборця важливий первинний, зоровий образ -- зовнішність кандидата, емблема, символіка кольорів та усі смисли, які в них можна прочитати.

Як було сказано, лідер -- це обличчя народу, а народ хоче бачити себе гарним. Тут важливе усе: зовнішні дані -- аж до росту та кольору волосся, -- манери, стиль одягу, національні мотиви чи їх відсутність, а також багато інших тонкощів, добре відомих іміджмейкерам. Приємно бачити по телевізору гоного, поважного представника своєї країни, який не губиться на тлі закордонних дипломатів, тому жарти про голосування за того, хто буде краще виглядати на екрані, мають реальні підстави.

Досить важливі ім’я та особливо прізвище. Краще, якщо воно національне, яке легко вимовити і яке не викликає неприємних чи комічних асоціацій. Як доведено лінгвістами, звуки теж мають своє значення і здатні створювати образ.

Величезні потенціали впливу на підсвідомість має символіка, зокрема, кольорова. Так, більшовики дуже вдало використали кольорові конотації, бо в слов’янській традиції саме слово “червоний” є синонімом прекрасного, доброго (це так не у всіх народів - наприклад, у кельтів синонімом краси і добра є білий). Це дозволило їм викликати

позитивні асоціації та частково використовувати вже наявні топоніми, такі як Червона Площа, надавши їм нового змісту.

Існує чимало визнаних та широко поширених геральдичних мотивів, а також необмежені можливості комбінувати їх та створювати нові. Досить поширені зображення вогню, язиків полум'я. Це активний, духовний, чоловічий принцип, який може бути поєднаним також з екстремізмом та руйнуванням. Використання фігур, що нагадують тризуб, часто є підкресленням національної ідеї. Дуже сильний символ хреста є занадто сакральним, і необережне використання може виявитись профанацією, хоча завуальовані хрестоподібні елементи здатні викликати потрібний ефект. Коло викликає позитивну реакцію, бо означає сталість, досконалість, вічність, збереження, захист, спадковість, уникнення конфліктів, еволюційність, і тому використовується надзвичайно часто. Природно, протилежне значення мають зброя та інші агресивні символи. Будь-якій владі вигідно рекламувати власну миролюбність, незалежно від того, чи є вона насправді.

Крім символіки, в передвиборчій кампанії може бути використано багато інших елементів, які викликають певну підсвідому реакцію. Наприклад, дерево -- це натяк на центр світу, світову вісь. Особливо якщо це дуб, священне дерево індоєвропейців (порів. запорізький дуб на о.Хортиця), хоч тут можуть спрацювати чисто російські асоціації типу "дубіни". Тварини неоднозначні. Мало хто вирішить зробити символом партії вовка, кішку, ворона, цапа, змію -- хоча все це священні тварини наших пращурів; так само непридатні і чудовиська на зразок драконов. А ось орел, лебідь, голуб -- це інша справа. Бик чи вепр навряд чи стануть офіційною емблемою, але як прізвище чи прізвисько тільки натякнуть на сили та потенцію. Поява лідера з собакою -- звісно, власним -- чудовий хід, який був використаний багатьма американськими президентами, як натяк на цінності дружби, вірності, домашнього затишку. Ясно, що це відноситься до мирного сімейного улюбленця, як то спаніель, а не до кавказської вівчарки чи піт-буля.

Не слід забувати про свята. Народ потребує відпочинку -- може навіть не стільки фізичного, скільки морального. Свято -- це випадення із звичної течії часу, диктату соціальних ролей, це -- можливість "перекинути" відносини, що склалися, це -- визнання інших цінностей, окрім повсякденніх. Прагнення до нього завжди живе, і цю матрицю треба лише наповнити конкретним змістом. Навіть абсурдний привід -- все одно привід, але якщо надати обґрунтуванню свята якийсь зв'язок з архетипами, ефект виявиться набагато сильнішим. Наприклад, класове за походженням Восьме березня прижилося завдяки дійсно існуючій в менталітеті шані жінки як матері та подруги.

Свято, загальне для всього народу та саме для цього народу, здатне активізувати національне почуття. Форми його проведення дають можливість проявитися саме національному світосприйняттю та актуалізують традиції. Для людини важливо усвідомлювати себе частиною якоїсь спільноти, і в цьому важлива роль процесії, яка дозволяє до того ж побачити керівництво та символи могутності країни. Звідси деяка ностальгія за демонстраціями.

Кожна країна має свої історичні регалії, чи то пам'ятки історії та культури, які стають символами нації та державності. Наприклад, гетьманська булава -- це зброя Батька, образ нищівної влади традиції та авторитету, протиставлена агресивній, заснованій на силі та новаторстві владі героя, символом якої є меч. Ця зброя може асоціюватись з віссю світу. В цьому відношенні дуже вдалим є пам'ятник Богдану Хмельницькому у Києві, який двічі підкреслює розташування у центрі світу (гора та піднесена булава), героїзм та національну ідею, що перетворює його на щось більше ніж зображення конкретного державного діяча.

У такий спосіб можна спровокувати перенесення на лідера образу -- чи водночас декількох образів -- видатного історичного діяча, батька, самого виборця ("гарний хлопець -- такий як я"), анімуса (ідеального героя в уяві жінки) тощо, що безумовно буде досягненням для кандидата.

Глибокий зміст мають значки партій, які походять від міток втаємничених, знаків

клану, ордену, таємної організації, які обмежують та дисциплінують своїх членів, але забезпечують захищеність та владу. Людина з подібною позначкою автоматично сприймається як представник якоїсь спільноти, який має владу, більшу, ніж сили окремої особистості, як той, хто промовляє від імені багатьох, як потенційно небезпечний супротивник.

Важко перебільшити роль слова, усного та друкованого. Дуже сильний вплив мають вірші, віршовані гасла -- як завдяки мнемонічним причинам і компактності, так і завдяки підсвідомій вірі в особливу силу саме римованої мови, яка є привілеєм надприродних чи особливо обдарованих істот. При цьому вірші мають бути гарними за формою та змістом, інакше вони можуть викликати зворотній ефект.

Ефективним є яскраве, трохи загадкове (але не беззмістовне!) гасло, яке вміщає ключове слово, що апелює до архетипу (знов, як у більшовиків -- земля, мир тощо). Назва партії -- чітка, яскрава, не смішна, з абрєвіатурою, яку можна вимовити і яка відрізняється від десятка інших -- також може містити ключове архетипічне слово. Як доводить К.Г.Юнг, особливо люблять красиві та багатозначні слова жінки. Зараз небагато виборців розуміють, хто є хто, і яка з партій чого хоче в дійсності, більш того, політика в цілому досить дискредитована. Народ звик до того, що його намагаються обдурити і використати, і розуміє це. Але щось з пропаганди все ж залишається в пам'яті, і більше всього шансів на це у тієї інформації, яка накопичується в підсвідомості, здається надійно похованою, та зненацька впливає та визначає політичні дії.

Одним з засобів впливу на підсвідоме, окрім численних зображень (портретів, символіки), які відбиваються у пам'яті, може стати музика чи пісня. Якщо "вбити" в голову електорату неусвідомлену чи напівусвідомлену асоціацію певної мелодії з особистістю, групою, програмою, то в потрібний момент може спрацювати умовний рефлекс.

Аналогічно працюють написи, непрямі згадки, які викликають певний асоціативний ланцюжок. Досить сильне враження створюють логотип та шрифт -- його розмір, пропорції, стиль, які здатні як поліпшити, так і сильно зіпсувати імідж. Наприклад, реакція ветеранів-фронтовиків на найпривабливіше гасло, написане готичним шрифтом, навряд чи буде дуже захопленою.

Таким чином, можна дійти висновку, що на вибір майбутнього президента України впливатиме низка чинників, не всі з яких є усвідомленими та аналізуються виборцями. Значні переваги перед суперниками може отримати той кандидат, іміджмейкери якого вдало використають у передвиборчій боротьбі архетипи та міфологеми українського народу, загальноєвропейські мотиви та механізми вибору.

Саме тут пізнання має пряме відношення до свободи та панування -- якщо ми зуміємо зрозуміти самих себе, ми станемо менш вразливими не тільки для власних підсвідомих імпульсів, але і до дії тих, хто намагається ними маніпулювати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ф.Ницше. Так говорив Заратустра. М., 1990.
2. К.Г.Юнг. Аналитическая психология. СПб., 1994.--136 с.
3. К.Г.Юнг. Либи́до, его метаморфозы и символы. СПб., 1994.-- 415 с.
4. К.Г.Юнг. О современных мифах. М., 1994. -- 252 с.
5. К.Г.Юнг. Психологические типы. СПб., 1995. --718 с.
6. К.Г.Юнг. Сознание и бессознательное. СПб.-М., 1997. -- 544 с.
7. Мифы народов мира. Энциклопедия. В 2-х т., М., 1994.

ДОВІДКА ПРО АВТОРА:

Колесник Олена Сергіївна - аспірантка кафедри етики, естетики та культурології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка. Науковий керівник - доктор філософських наук, професор В.А.Личковах.